

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՁԳԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՐԶԵՐԻ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄԸ (XIX–XX դդ.)

ԴԵՐԵՆ ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

Ա. Պատմական Հայաստան

Հայկական բարձրավանդակը հայ ժողովրդի բնօրրանն է, ուր ընթացել է նրա պատմական կյանքը, ստեղծվել բազմադարյան մշակույթը: Տակավին վաղնջագույն անցյալում (մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի առաջին կեսերին), հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքում, ձևավորվել են մի շարք պատմալեզագրական մարզեր (ՊԱՄ)¹՝ տնտեսամշակութային յուրօրինակ առանձնահատկություններով, որոնք, չնայած պատմաքաղաքական սլարբերական վայրիվերումներին, հիմնական գծերով սահսպանվել էին մինչև XX դ. սկզբները:

IX դ. հարուստ ազգագրական նյութերի, բանահյուսական, բարբառագիտական տվյալների, ինչպես նաև դրավոր աղբյուրների տեղեկությունների համագրամբ հնարավոր է գառնում ուրվագծել Հայաստանի հետևյալ հիմնական ՊԱՄ-երը՝ հիմք ընդունելով «Աշխարհացոյց»-ը². Փոքր Հայք, Ծովք–Աղձնիք, Տուրուբերան, Վասսուրական, Բարձր Հայք, Գուգարք–Տայք, Արցախ–Ուտիք, Սյունիք, Այրարատ, Պարսկահայք, որոնցից յուրաքանչյուրը ստորաբաժանվում է ենթամարզերի:

Նշված մարզերը հիմնականում կազմավորվել են Հայկական բարձրավանդակի գլխավոր երկրագործամշակութային գոտիների շրջանակներում, հինավուրց սոցիալալային հանրույթները հիմամբ: Այդ գոտիները չորսն են, որոնք համընկել են հայոց տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի կենտրոններ դարձած, բարձր զարգացած պատմամշակութային մարզերի՝ Երզնկայի, Խարբերդի, Վանի, Այրարատի ջրաբերուկային հարթավայրային հովիտների հետ: Այդ չորս կենտրոնին համաստատասխան պատմալեզագրական խոշոր մարզեր են եղել. ա. Բարձր Հայքը (Երզնկա–Երզնիջան, Կարին–Էրզրում, Կարս–Բասեն), բ. Ծովք–Աղձնիքը (Քարբերդ–Խարբերդ, Տիգրանակերտ–Դիարբեքիք), գ. Վասսուրական–Տուրուբերանը (Վանա լճի ավազան, Մուշ–Տարոն), դ. Այրարատ–Սյունիքը (Արարատյան հովիտը և դրան հարող Փոքր Կովկասի լեռնազանգվածը)³:

Հայկական բարձրավանդակի էթնիկ կազմավորումների և դրանց մշակույթի ուսումնասիրությունը՝ առնչված յուրաքանչյուրի տեղի և դերի բնութագրմանը, հայ ժողովրդի էթնիկական ձևավորման և մշակույթի զարգացման գործընթացում, բարդ ու դժվարին խնդիր է: Հայոց պատմական կյանքի յուրօրինակությունը, ըստ երևույթին, բացատրվում է այն հանգամանքով, որ Հայկական բարձրավանդակում տարաբնակված էթնիկ

¹ Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. Երևան, 1963:

² Ст. « Народы Кавказа (серия " Народы мира"), т. 2, М., 1962, с. 440.

Հանրույթները տակավին Հայ ժողովրդի կազմավորման արշալույսին զբեթե լիսվին կորցրել էին իրենց տոհմացեղային առանձնահատկությունները՝ վերածվելով բնատարածքային կենցաղամշակութային մարզերի³, մինչդեռ համանման հանրույթների մնացուկները՝ հստակորեն ընդգծված յուրատիպությամբ, հարևան երկրներում (Վրաստան, Ադրբեջան, Հյուսիսային Կովկաս, Դաղստան) սլահսլանվում էին ընդհուպ մինչև XIX դ. վերջերը, իսկ որոշ դեպքերում նկատելի են նույնիսկ այսօր:

Այնուհանդերձ, չնայած դրան և օտար գավթիչների պատճառած Հայերի սլարբերական գանդվածային արտադրություն, ինչպես նաև ներգաղթներին, մինչև XX դ. սկիզբը սլահսլանվել էին Հայաստանի հիմնական ՊԱՄ-երը՝ իրենց ենթամարզերով, տնտեսամշակութային յուրահատկություններով:

Այսպես, Փոքր Հայքի ՊԱՄ-ը հյուսիսից հարավ ձգվել է Տավրոսի լեռներից մինչև Գայլ (Լուկոս) դետը, արևելքից արևմուտք՝ Կապադովկիայից մինչև Մեծ Հայքի սահմանները, ընդգրկելով Առաջին Հայքը և Երկրորդ Հայքը⁴: Փոքր Հայքին հարավ-արևելքից հարում են Ծոփքն ու Աղձնիքը, որոնք ճիշտ կլիններ համարել մի միասնական ամբողջական՝ Ծոփք-Աղձնիք ՊԱՄ, որը տարածվում է Արածանի դետի ստորին հոսանքից՝ Եփրատ գետից, դրեթե մինչև Վանա լճի ավաղանը:

Բարձր Հայքի ՊԱՄ-ը ղբաղեցրել է Եփրատ գետի վերին հոսանքը՝ Փոքր Հայքի հյուսիսարևելյան սահմանից մինչև Այրարատի ՊԱՄ-ը, ներառելով Կարինի, Բասենի, Վանանդի և Շիրակի բարձրավանդակները: Հայկական բարձրավանդակի դրեթե կենտրոնում է Տուրուբերանի (Տարոն-Մուշի) ՊԱՄ-ը. այն ղբաղեցրել է Արածանի գետի վերին հոսանքը և Վանա լճի հյուսիսարևմտյան ափերը, արևելքում ներառել է Բադրևանդի ու Կոդովիտի գավառները և ձգվել մինչև Մասիս լեռան լանջերը: Վասպուրականի ՊԱՄ-ը (Կորճայք-Մոկսով հանդերձ) ղբաղեցրել է Վանա լճի ավաղանի արևելյան տարածքը՝ մի կողմից հարելով Այրարատի ՊԱՄ-ին, մյուս կողմից՝ Սյունիքին: Այրարատի ՊԱՄ-ը տարածվել է Արաքս գետի վերին հոսանքում՝ հասնելով մինչև Մասիս լեռան լանջերը: Հայկական բարձրավանդակի հյուսիս-արևելքում են Գուգարքի (նաև՝ Տայքի), արևելքում՝ Արցախի (նաև՝ Ուտիքի), հարավ-արևելքում՝ Սյունիքի ու Պարսկահայքի ՊԱՄ-երը: Արցախը սերտորեն հարում է Սևանա լճին, իսկ Սյունիքը լիճն ընդգրկում է իր բնատարածքում:

Արածանի գետի, Արաքս ու Եփրատ գետերի վերին հոսանքների բարեբեր հովիտներում, Վանա և Սևանա լճերի ավազաններում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի ղլխավոր երկրադորձամշակութային գոտիների շուրջը ձևավորվել են նախահայկական սլետաքաղաքական կազմավորում-

³ Հույն սլատմիչ Ստրաբոնը (63-21/25 թթ.) հաղորդում է, որ «Հայաստանը սկզբում վուքր է եղել... Այնուհետև... ծավալվեցին (աջ ու աջակ, վար ու վեր՝ Դ. Վ.)... Այսպիսով, բուրբ միալեզու են» (S t r a b o, XI, 14.5): Այդ միալեզվությունն արգասիք էր «ծավալմանը» նախորդած ցեղասերման (էթնոգենեզի) դորձնթացների, որոնցով մեկ հազարամյակ ի վեր «համակվել էր Հայկական լեռնաշխարհը» (տե՛ս Հայ ժողովրդի սլատմություն. հ. 1, Երևան, 1971, էջ 530):

⁴ «Չորս Հայքեր»-ի սլատմաքաղաքական կարգավիճակի վիճահարույց ինդիքը քննարկվել է Հայ սլատմագրության մեջ, որի վերջին անդրադարձը տե՛ս Բ. Հ ա ռ ո լ թ յ ո լ ն յ ա ն «Աշխարհացոյց»-ը և Չորս Հայքերի ինդիքը. Երևան, 1997:

ները. Դարեր ի վեր դրանք եղել են հայ մշակույթի կենտրոններ՝ համընկնելով հայոց վերը նշված տնտեսական և քաղաքական կյանքի կենտրոններին⁵: Այս հարցերին վերաբերող բավականաչափ նյութեր են պարունակում հնագիտական (հնէագագադրական) և գրավոր աղբյուրները, որոնք հանգամանորեն ուսումնասիրված են: Ինչ վերաբերում է ժողովրդական մշակույթին, որի հիմնական աղբյուրն ազգագրական նյութն է, ապա այն ևս լինելով բազմակողմանիորեն հետազոտված, տակավին կարոտ է մասնագիտական, հատկապես ըստ սլատագագադրական մարզերի և ենթամարզերի դասդասման ու ընդհանրացման: Ազգագրական նյութի օգնությամբ հաճախ հստակորեն ուրվագծվում են անտեսամշակութային տիպերի (ՏՄՏ) բնատարածքային ու էթնիկական տարածման սահմանները, դրանով իսկ բնորոշվում են նաև ՊԱՄ-երը: «Տնտեսամշակութային տիպեր ասելով պետք է հասկանալ տնտեսություն և մշակույթի յուրահատկությունների պատմականորեն կազմավորված համալիրներ՝ բնորոշ որոշակի բնաաշխարհագրական պայմաններում բնակվող և սոցիալ-տնտեսական զարգացման որոշակի մակարդակում գտնվող ժողովուրդներին»⁶: Սույն դրույթը լիովին կիրառելի է նաև ներէթնիկ ՏՄՏ-երի վերաբերյալ:

Հետազոտվող պարբերափուլի որոշակի հատվածում (XIX դ. 2-րդ կես – XX դ. սկիզբ) Հայաստանի բնատարածքում գոյություն են ունեցել պատմականորեն կազմավորված զանազան ՏՄՏ-եր, որոնց տարածման շրջանակները համապատասխանել են այս կամ այն ՏՄՏ ստեղծած և դրանք կրող որոշակի էթնիկ հանրույթների տարածման շրջանակներին:

Առկա նյութերի (ազգագրական, գրավոր, լեզվաբանական և այլն) պատմահամեմատական վերլուծությամբ հավաստվում է, որ նշված շրջափուլում Հայաստանի բնատարածքում գործառվել են հետևյալ ՏՄՏ-երը.

Ա. Գլխավորապես գութանային երկրագործության և մսուրային-հեռագնա անասնապահության հիմամբ համակցված երկրագործական-անասնապահական տնտեսություն վարող նստակյաց երկրագործների տիպ:

Բ. Հիմնականում սարային (արոտային) տնտեսություն վարող, մեծ մասամբ մանր եղջերավոր անասուն պահող և երկրագործության սաղմնային ձևերով զբաղվող կիսավաչկատուն /ա/ և վաչկատուն /բ/ անասնապահների տիպ:

Գ. Տնտեսավարման վերասրուկային վաղեմի տիպեր, օրինակ. ա/ հավաքչություն, բրիչային և խամահատահարկիցային երկրագործություն, բ/

⁵ Հայ մշակույթի խոշոր կենտրոն է եղել նաև Կիլիկյան Հայաստանը, ուր շուրջ 300 տարի (1080-1375) գոյատևել է հայոց պետականությունը և ուր հայերը զանգվածաբար աղբյուր են մինչև XX դ. առաջին տասնամյակները (այսինքն՝ մինչև Մեծ եղեռնը): Այն ազգագրորեն կարելի է բաժանել երկու լեռնային ու հովտային (ծովափնյա) գոտու (տե՛ս Ղ. Ա լ ի շ ա ն. Սիսուան, համալրություն Հայկական Կիլիկիոյ և Լեոն Մեծագործ. Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, ԽՁԼԵ-1885): Հայոց մշակութային կյանքում կարևոր դեր է խաղացել տարբեր ժամանակներում արտերկրներում կազմավորված Հայկական Սփյուռքը (տե՛ս Ա. Գ. Ա բ բ ա հ ա մ յ ա ն. Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության. հ. Ա. Երևան, 1964, հ. Բ. Երևան, 1967), որոնց ազգագրական բնութագրերը ներկայացնելը տվյալ հոդվածի խնդիրը է:

⁶ М. Г. Левин и Н. Н. Чебоксаров. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области (к постановке вопроса). — "Советская этнография" (այսուհետև՝ СЭ), 1955, № 4, с. 4.

որսորդություն, ձկնորսություն և մեղրահավաքություն՝ այդ ամենը սերտորեն շաղկապված վերոհիշյալ ՏՄՏ-երի հետ:

Նյութական մշակույթի համալիրների բաղադրատեսակական տիպաբանական հետազոտությունը վերոհիշյալ ՏՄՏ-երի բացահայտմամբ (ինչպես տարածական, այնպես էլ ժամանակագրական առումներով) հնարավորություն կընձեռնի լայնորեն բացահայտելու այս կամ այն ՏՄՏ-ը կրող և համապատասխանաբար այս կամ այն ՊԱՄ-ի կազմի մեջ մտնող (առանձին կամ հարակից) էթնիկ կամ ենթաէթնիկ խմբերի մշակութային արժեքներն ստեղծում են որոշակի էթնիկ հանրությունները որոշակի բնատարածքներում և ժամանակագրական շրջանակներում՝ միջէթնիկ սերտ փոխազդեցությամբ⁷: Այդ առումով հատուկ ուշադրություն են արժանի նյութական մշակույթին, մասնավորապես ժողովրդական բնակարանին ու տարազին վերաբերող հարուստ նյութերը:

Այսպես, ժողովրդական բնակարանի «գլխատուն» տիպը Հայկական բարձրավանդակում լինելով համընդհանուր՝ առնչված աշխարհագրական, բնակլիմայական և տնտեսամշակութային գործոններին, առանձին ՊԱՄ-երում ունեցել է յուրատեսակ տարբերակներ⁸: Գլխատունն առհասարակ նստակյաց, երկրադործա-այգեդործաանասնասպահական տնտեսություն վարող ժողովրդին բնորոշ բնակարանի տիպ է, որպիսին եղել է հայ ժողովուրդը վաղնջագույն անցյալից: Միանգամայն կատարյալ շինարարական հմտությամբ և ճարտարապետական ձևավորմամբ հայտնի է Բարձր Հայքի գլխատունը, որը համեմատաբար լավ է հետազոտված և կոչվում է «հազարաչեն տուն»: Դա միհարկանի գմբեթադ շինություն է, միասնական բարդ համակառուցյով՝ գրեթե բոլոր օժանդակ տնտեսական և բնակելի շենքերը համախմբած մի տանիքի ներքո: Տվյալ համալիրը լավագույնս հարմարեցված է լեռնային իստագույն սլայմաններում երկրագործական-անասնապահական տնտեսություն վարելուն և ընտանեկան համայնքի (գերդաստան) բնակմանը: Դրա հիմնական բաժանմունքը քառակուսի հատակափոփ բնակարանն է (մինչև 60–80 քմ. մակերեսով)՝ ամրակուռ հիմ-

⁷ Սույն եզրահանգումները հիմնադրույթների ձևով հրատարակված են տե՛ս Ա. Ը. Վարդյան. Историко-сравнительная характеристика хозяйственно-культурных типов Армении. — "Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических исследований 1980-1981гг." Нальчик, 1982, с. 196-197.

⁸ Փ. Տեր-Մովսիսյան. Հայ դյուղական տունը. Վիեննա, 1894: X. В. Б. Л и н ч. Армения: путевые очерки и этюды. Ч. 1. Русские провинции, Тифлис, 1910; М. И л ь и н а. Древние типы жилища Закавказья. — НИИТА АН СССР, вып. 5, М., 1946; С. Ը. Ա ի ս լ ա ի ա Ն. Очерки этнографии дореволюционной Армении. — "Кавказский этнографический сборник" (այսուհետև՝ ԿԷՏ), т. 1, М., 1955, с. 182-264, Ս. Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. Հայաստանի դյուղական բնակավայրերի ճարտարապետությունը. Երևան, 1956, Ս. Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն. Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետությունը (պատմական ակնարկ). Երևան, 1959, Народы Кавказа, ч. 2, М., (Ա. Ը. Վարդյան. Раздел "Армяне", с. 439-442). Է վ լ ի - յ ա Չ ե լ ե բ ի. Թուրքական աղբյուրներ. Գ., Երևան, 1967, А. Т. М а р у т я Ն. Ин-терьер армянского народного жилища (2-я пол. XIX — нач. XX в.). — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (նյութեր և ուսումնասիրություններ) (այսուհետև՝ ՀԱԲ), սյր. 17, Երևան, 1989: Դ. Ս. Վ ա ռ դ ու մ յ ա ն. Հայոց ժողովրդական բնակարանը (գլխատուն) սրբարան. — Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. Երևան, 2001:

նապատերով, հաճախ կիսադետնափոր, կամարակապ տանիքով (հազարաշեն): Դրան առընթեր են մառանը և գոմը, ըստ որում, բնակարանի հետ մառանը հաղորդակցվում է անմիջականորեն՝ ետնամուտքով, իսկ գոմը՝ շքամուտքով, ծածկած բակի միջոցով: Բնորոշ է գոմին առընթեր սենյակը (օգա)՝ տղամարդ անասնապահների ձմեռային կացարանը (այստեղ ձմեռը տևում է 5-6 ամիս), նաև՝ հյուրասենյակ, մինչդեռ տունը՝ մառանով հանդերձ, կանանց տրամադրությունն էր հանձնված, ուր նրանք զբաղվում էին տնային տնտեսությամբ: Անասնապահությունից բացի, տղամարդիկ, ընդարձակ ծածկած բակում, հատկապես ձմռանը, զբաղվել են նաև հենց այդ նպատակին հատկացված անայնազործությունը⁹: Բնակարանի այդ տիպը տարածված է եղել Եփրատ գետի վերին հոսանքից դեպի հյուսիսարևելք, ընդհուպ մինչև Փոքր Կովկասի լեռնաշղթան և, հայերից բացի, հայտնի է եղել նրանց հարևանությունում ապրած Ջավախքի վրացիներին:

Բնակարանի նշված տիպի համեմատաբար պարզ ու հասարակ տարբերակ է կենցաղավարել Տուրուբերանի, նաև Ծովիք — Աղձնիքի ՊԱՄ-ում, որը Հայկական Տավրոսից ձգվում է մինչև Հայկական պար լեռնաշղթան:

Սկսած 1830-ական թվականներից, համաստատասխան ազգագրական խմբերի ներգաղթի հետևանքով, այդ տարբերակը լայնորեն տարածվեց Սյունիքի ՊԱՄ-ի Գեղարքունիքի ենթամարզում և Այրարատի ՊԱՄ-ի Արադածոտնի ենթամարզում: Ակնարկային ձևով, սակայն, դիտարկել է դիտարկված Գեղարքունիքի բնակարանը,¹⁰ որը հնարավորություն է ընձեռում առհասարակ պատկերացում կազմելու Տուրուբերանի ՊԱՄ-ի բնակարանի վերաբերյալ:

Բուն Արցախի¹¹, Սյունիքի¹², Գուգարքի ՊԱՄ-երի բնակարանը նախորդներից տարբերվում է այն բանով, որ բնակելի տունը և օժանդակ տնտեսական կառույցները միմյանցից մեկուսի են, մինչդեռ մյուս բոլոր մարդերում բնակելի և տնտեսական կառույցների համալիրները մի ամբողջություն են կազմել և միմյանց հետ հաղորդակցվել են ծածկած բակի միջոցով: Սյունիքում և Արցախում եղել են նաև ժայռափոր բնակարաններ (քերծի տին), որոնց առընթեր են օժանդակ կառույցները՝ շինված «սողոմաքաչ» տիպով (հազարաշենի պարզունակ տարբերակը): Այդպիսի անձամատներ դարերի վեր գոյություն են ունեցել (ընդհուպ մինչև 1950-ական թվականներ) Սյունիքի Խնձորեսկ, Շինուհայր (Շնհեր), Վերին Շեն, Տեղ,

⁹ С. Д. Л и с и ц и а н. Крестьянские жилища Высокой Армении. — "Известия Кавказского историко-археологического института" (այսուհետև՝ ИКИАИ), т. IV, Тифлис, 1926, в. Լ ա լ ա յ ա ն. երկիր. հ. 1 (Ջավախք). Երևան, 1983:

¹⁰ С. Д. Л и с и ц и а н. Нор-Баязетский азарашен и заметки о крестьянских жилищах соседних районов — Памбакского и Даралагезского. — ИКИАИ, т. 6, Тифлис, 1927; Д. С. В а р д у м я н. Некоторые материалы по этнографии армян. — "Краткие сообщения Института этнографии АН СССР", XXIII, М., 1960.

¹¹ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն. երկիր. հ. 2 (Արցախ), Երևան, 1988: Ս տ. Լ ի ս ի ց յ ա ն. Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ). — ՀԱԲ, պր. 12, Երևան, 1981, Տ տ. Լ и с и ц я н. Армяне Нагорного Карабаха (этнографический очерк). Ереван, 1992.

¹² Ս տ. Լ ի ս ի ց յ ա ն. Ջանդեղունի հայերը. Երևան, 1969: Ն. Մ. Պ ա պ ու լ յ ա ն. Սյունիքի ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետությունը. Երևան, 1972:

Հալիճոր, կյորես դյուղերում (Գորիսի ՎՏՇ), ուր նույնիսկ ձիթհանը ժայռափոր է եղել¹³: Պաշտպանական նկատարումներով այդ դյուղերը տեղադրված են եղել ժայռերի բարձրաբերձ լանջերին, անդնդախոր, թշնամիներին անմատչելի խորխորատ կիրճերում: Արցախի Հայոց բնակարանի հետ գրեթե նույնական են նստակեցություն անցած հարևան ագրբեջանցիների ու քրդերի բնակարանները¹⁴:

Գուգարքի ՊԱՄ-ին բնորոշ է եղել Լոռու ենթամարզի բնակարանը, որը նման լինելով Սյունիքի ու Արցախի բնակարանին, դրանից տարբերվել է շինանյութով, այսինքն՝ այն բանով, որ ոչ թե ժայռափոր, այլ վերգետնյա կառույց է եղել: Ի տարբերություն Բարձր Հայքի, Գուգարքի բնակարանը, համեմատաբար բարեխառն (մեղմ) կլիմայի շնորհիվ, ունեցել է ընդարձակ սյունաշարով սլատշամբատիսլ սրահ (սհար)¹⁵:

Բոլորովին այլ տիպ է եղել Այրարատի ՊԱՄ-ի բնակարանը՝ տավակ կտուրով, առանձին շինված խոհանոցով և հնձան-մառանով: Այն շրջափակված է բարձր ցանկապատով, ունի ճարտարապետորեն ձևավորված դարպաս: Այստեղի տները ճակատով ուղղված են խուլ պատով ցանկապատված վերաբաց բակին, ուր արվել են գրեթե բոլոր տնտեսական դործերը: Եթե Բարձր Հայքի¹⁶ բնակարանի տիպում բնակելի մասը և տնտեսական օժանդակ կառույցները հիմնականում հարմարեցված են անասնապահական տնտեսավարմանն ու բարձրալեռնային խիսա կլիմային, ապա Այրարատում¹⁷ բնակարանը հարմարեցված է խաղողագործական-այգեգործական անասնաբուծյանն ու շոգ կլիմային:

Հարավ-արևելքից Տուրուբերանին հարող Վասպուրականի ՊԱՄ-ը բնակարանի տիպով կապված է, մի կողմից՝ Տուրուբերանի և Աղձնիքի (Շատախ-Մոկս-Սասուն դժով), մյուս կողմից՝ Այրարատի և Սյունիքի (Նախիջևանի ենթամարզի միջոցով) հետ: Վասպուրականին առավել բնորոշ է Հայոց ձորի դավառը (Վան քաղաքը՝ մերձակայքով), ուր բնակարանը երկհարկանի է եղել, տավակ կտուրով, հարմարեցված առավելապես այգե-

¹³ Ժայռափոր կառույցներ Հայաստանում եղել են վաղեմի ժամանակներից: Առավել հայտնիներից են Գեղարդության Կոմալիք (XII-XIII դդ.), Ինչպես և Անիի մասնագիտորեն հնազոտված քարանձավները: Տե՛ս Դ. Ա. Կ և Ի և Դ և Զ Ե. Пещеры Ани (материалы XIV Анийской археологической компании 1915 г.). Ереван, 1972.

¹⁴ С. Դ. Լ և Կ և Դ և Զ և Կ. К изучению армянских крестьянских жилищ. (Карабахский карадам). — ИКИАИ, т. 3, Тифлис, 1925; В. П. К о б и ч е в. Жилища народов Восточного Закавказья в XIX в. — СЭ, № 3, М., 1957.

¹⁵ Դ. Ա. Վ ար դ ու մ յ ա ն. Լոռեցիների նոր կենցաղը. Երևան, 1955, Լ. Ս. Բ և Կ և Կ և Կ. Поселения и жилища Гугарка XIX — XX вв. (автореф. канд. дис.). М., 1991:

¹⁶ Բ. Գ. Թ ո ո լ ք յ ա ն. Համշենահայերի ագրագրությունը. — ՀԱԲ, սր. 13, Երևան, 1981, Դ. Ա լ ի շ ա ն. Շիրակ. տեղագրություն պատկերազոյց. Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1881, Ս. Մ ա թ և ո ս յ ա ն. Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը. Երևան, 1985: Կ. Վ. Ս Ե Կ և Կ և Կ և Կ. Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեռնականայինների կենցաղում. — ՀԱԲ, սր. 6, Երևան, 1974:

¹⁷ Դ. Ա լ ի շ ա ն. Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանեաց. Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1890: Ե. Շ ա զ և Կ և Կ. Հին Երևանը. Երևան, 1931, 2003, Ս. Ա. Դ յ ո լ և Կ և Կ և Կ. Жилые дома колхозников низменных районов Армении (автореф. канд. дис.), Երևան, 1960: Է. Ն. Հ ա կ ո ք յ ա ն. Աշտարակի շրջանի ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետությունը. Երևան, 1964:

գործական տնտեսությունը¹⁸, մինչդեռ բարձրալեռնային վայրերում (Շատախ, Մոկա) տարածված է եղել պարզունակ կիսազետնավորը, հարմարեցված անասնապահական զբաղմունքին ու լեռնային երկրագործությունը¹⁹ և տիպով ավելի մոտ է հարևան Սասունի բնակարանին²⁰:

Յուրահատուկ տեղ է բռնում Փոքր Հայքի բնակարանը: Դրան հատուկ են ցանկապատված բակով երկհարկանի տները, որոնց ստորին հարկում տեղադրված են տնտեսական օժանդակ կառույցները (գոմ, ախոռ և այլն), վերինը բնակելին է, տանիքը՝ չորանոց, գյուղմթերքների սահաստ²¹:

Այսպիսով, հայոց ժողովրդական հնավանդ ուսան (գլխատուն) համակարգված բնակավայրում հնարավորություն է ընձեռում ուրվադձեռու ոչ միայն հիմնական ՊԱՄ-երի, այլև երբեմն նաև ենթամարզերի սահմանները: Գրեթե այդպիսի դասակարգման են ենթարկվում հայ ժողովրդի նյութական մշակույթի մյուս բնագավառներին վերաբերող նյութերը ևս:

Հանգամանորեն ուսումնասիրվել են նաև երկրագործական-անասնապահական մշակույթը²², տարազը²³, ավանդական կիրառական արվեստի առանձին դրսևորումները²⁴, փոխադրամիջոցները²⁵ և տնտեսամշակութային այլ բնագավառներ (մեղվապահություն, շերամապահություն, ձիթհանություն, չափաբանություն և այլն)²⁶, որոնց տիպերի տարածման շրջաններն ընդհանուր առմամբ գրեթե համընկնում են բնակարանի տարածման շրջաններին: Այս բոլոր խնդիրների հետագա բազմակողմանի համալրումը հնարավորություն կընձեռի ամբողջական պատկերացում կազմելու հայոց տարբեր պատմազգագրական խմբերի ուտեղծած մշակույթի հանրագումարի, հետևաբար նաև հայ ժողովրդի ազգային մշակույթի ժողովրդական ակունքների մասին:

¹⁸ Ս ե ռ ի ն ե (Ս. Ա վ ա դ յ ա ն). Արճակի ազգագրությունն ու բանահյուսությունը. - ՀԱԲ, սր. 8, 1978:

¹⁹ С. Д. Л и с и ц и а н. Историко-этнографические очерки Шатаха (из материалов по изучению жилищ Армении). - ИКИАИ, т. V, Тифлис, 1927; И. А. О р б е л и. Фольклор и быт Мокса. М., 1982.

²⁰ Ե. Կ ա ռ ա պ ե տ յ ա ն. Սասուն (ազգագրական նյութեր). Երևան, 1963, վ. Պ ե - տ ո յ ա ն. Սասնա ազգագրությունը. Երևան, 1965:

²¹ վ. Թ ե մ ո լ ը ճ յ ա ն. Գամիրքի հայերը (պատմազգագրական ուսումնասիրություն). - ՀԱԲ, սր. 1, Երևան, 1970, Ա ո ա ք ե լ ն. Պ ա տ ը ի կ. Պատմագիրք յուշամատենան Սեբաստիոյ և դավառի հայութեան. հ. Ա, Պեյրուսթ, 1974, հ. Բ, Նյու-Ջորջի, 1983, Գ. Հ ա լ ա ջ յ ա ն. Դերսիմի հայերի ազգագրությունը. մասն Ա. - ՀԱԲ, սր. 5, Երևան, 1973, Կ. Հ. Չ ե ռ ք ե զ յ ա ն. Աջիոն-Կարահիսարի դաղթօջախը (պատմազգագրական ակնարկ). Երևան, 1986:

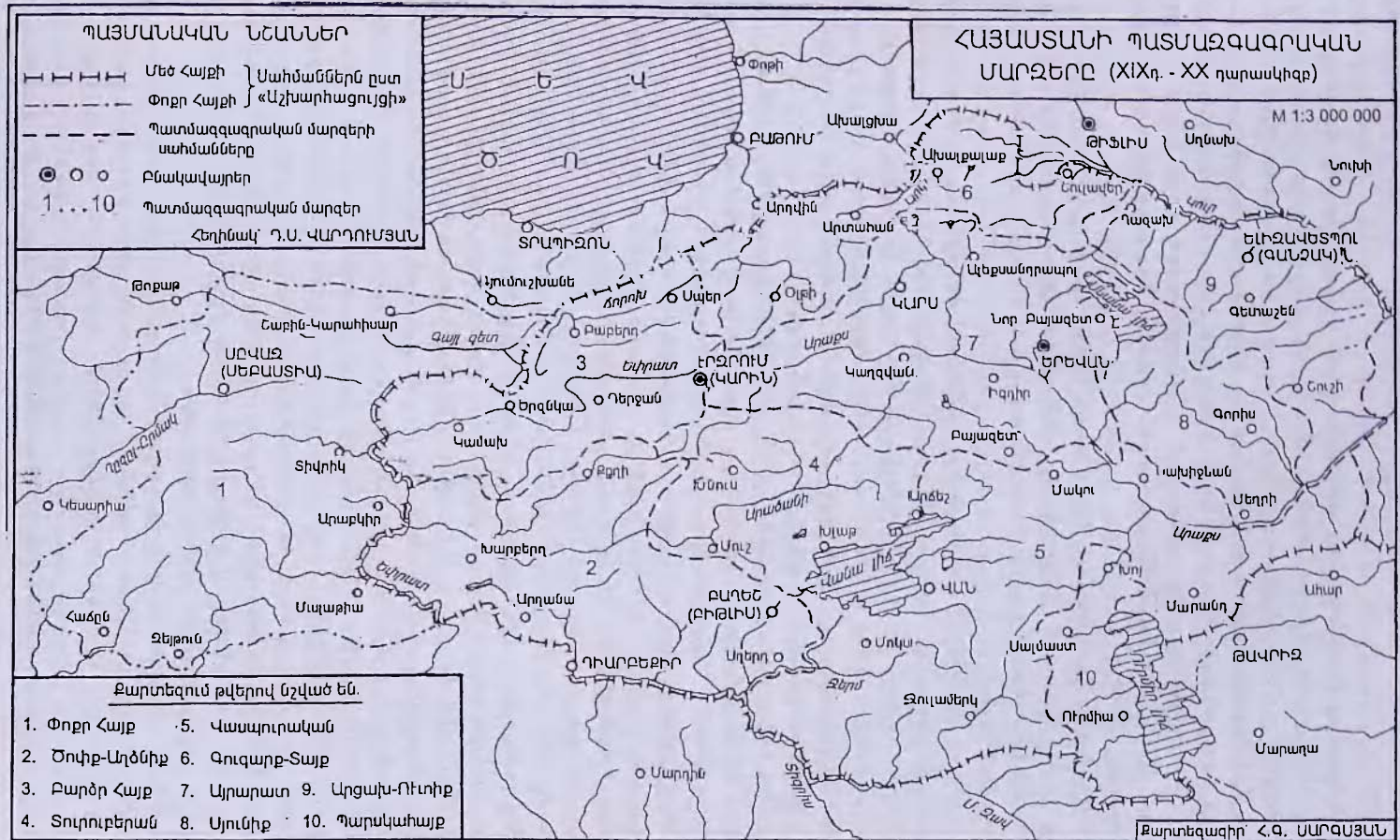
²² վ. Հ. Բ գ ո յ ա ն. Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում. Երևան, 1972: Ю. И. М к р т у м я н. Формы скотоводства в Восточной Армении. - "Армянская этнография и фольклор", вып. 6, Ереван, 1974:

²³ Ա. Պ ա տ ը ի կ. Հայկական տարազը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը. Երևան, 1967:

²⁴ վ. Ս. Թ ե մ ո լ ը ճ յ ա ն. Գորգագործությունը Հայաստանում. Երևան, 1955, Ս. Դ ա վ թ յ ա ն. Հայկական ժանյակ. Երևան, 1966, Կ ո լ յ ի. Հայկական ասեղնագործություն. Երևան, 1972, Կ ո լ յ ի. Հայկական կարպետ. Երևան, 1975, Ե. Ս. Տ ա ր - կ и с я н. Гончарное искусство Армении. Ереван, 1978.

²⁵ Լ. Ն. Պ ե տ ը ո յ ա ն. Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցները. - ՀԱԲ, սր. 6:

²⁶ Р. О. В а р д а н я н. Системы мер длины и поверхности земли в Армении (историко-этнографическое изучение)(автореф. канд. дис.). Ереван, 1970. Ա. Ս. Պ ե տ ը ո յ ա ն. Հայոց շերամապահական մշակույթը (պատմազգ. ուսում, այսուհետև՝ ՊԱՌԻ). Երևան, 1987. Ա. Օ. Գ ա ս պ ա ը յ ա ն. Մեղվաբուծությունը Հայաստանում. - ՊԱՌԻ, 1989, Ս. Գ. Հ ո թ ո յ ա ն. Հայոց ձիթհանության մշակույթը (ՊԱՌԻ, թեկն. ատենախոս. սեղմագիր), 1998:

Հայաստանի պատմության և հնագիտության ինստիտուտի հրատարակած

Բ. Հայաստանի Հանրապետություն և հարակից մարզեր

Հայաստանի Հանրապետության և հարակից հայաբնակ բնատարածքներն ազգագրական առումով կարելի է բաժանել երկու գլխավոր՝ արևմտահայ և արևելահայ տարաբնակման մարզի: Դրանք կազմավորվել են 1830-ական թվականներն՝ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո: Այդ տարիներին Թուրքիայի տիրապետությանը ենթակա Արևմտյան Հայաստանից և Իրանից (հատկապես Պարսկահայքից) հայերի հոծ զանգվածներ գաղթեցին Արևելյան Հայաստան և հաստատվեցին Արևելյան Հայաստանի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում՝ Նիրակում, Արագածոտնում, Արարատյան հովտում, Գեղարքունիքում և Վայոց ձորում:

Արևելյան Հայաստանի մյուս մասը՝ Լոռին, Տավուշը, Սյունիքը, Արցախը (նաև՝ Ուտիքը), Նախիջևանը, հիմնականում սլահայանել էր բնիկ հայ բնակչությունը, ընդամին՝ նաև կենցաղի և մշակույթի արևելահայ յուրահատկությունը:

XVI դ. Արևմտյան Հայաստանը ենթակա է եղել Թուրքիայի, իսկ Արևելյան Հայաստանը (մինչև XIX դ. սկզբները)՝ Իրանի տիրապետությանը: Չնայած հայերն ունեն հինավուրց համազգային հարուստ մշակույթ, ժողովրդի երկու մասի տեղական մեկուսացվածությունը դրսևորվել է լեզվում (մասնավորապես գրական լեզվի արևմտահայ և արևելահայ տարբերակների կազմավորմամբ), մշակույթում և կենցաղում:

Այդ երկու գլխավոր համազգի (համէթնիկ) հանրույթների ներսում առկա է 10 պատմագագրական մարզ, որոնցից չորսը արևմտահայոց (Շիրակ, Արագածոտն, Գեղարքունիք, Ջավախք), վեցը՝ արևելահայոց (Լոռի, Տավուշ, Սյունիք, Արցախ, Արարատ, Վայոց ձոր) տարաբնակման ոլորտում է: Այդ մարզերի բնակչության կենցաղամշակութային յուրահատկությունները կազմավորվել են որոշակի բնաաշխարհագրական և սլատմաքաղաքական պայմաններում: Օրինակ՝ Արարատի և Վայոց՝ ձորի արդի հայ բնակչությունը (ծագմամբ՝ հիմնականում Պարսկահայքից ներգաղթածների հետնորդներ) հիմնականում ունեն ոչ միայն համանման, այլև հաճախ նույնական դժեր: Այգուհանդերձ, այդ երկու մարզի բնակիչների տնտեսության մեջ, կենցաղում և սովորույթներում երևան են եկել առաջին հերթին բնակչիմայական դանագանությունը պայմանավորված յուրահատուկ հատկանիշներ: Այժմ միմյանցից զգալապես տարբերվում են Դարոյնքից (Ալաշկերտ) գաղթածները, որոնց մի մասը տարաբնակվել է Շիրակի հյուսիսում (Աշոցքի շրջան), մյուս մասը՝ Լոռու հյուսիսում (Տաշիրի շրջան): Նույն ալաշկերտցիների մեծ մասը, սակայն, տարաբնակվել է Գեղարքունիքում (Մարտունու շրջան): Ըստ այդմ, եթե առաջինները (Շիրակինը և Լոռունը) դավանանքով կաթոլիկ են, ապա վերջինները (Գեղարքունիքինը)՝ առաքելական-լուսավորչական են:

Տվյալ դեպքում արդեն զգացվում է ոչ այնքան աշխարհագրական միջավայրի (որը դրեթե նույնական է), այլ առավելապես իզոգագրականի ազդեցությունը: Շիրակի ալաշկերտցիներն զգալիորեն համաձուլվել են նույնպես Արևմտահայաստանից գաղթած լուսավորչականների հետ, Գեղարքունիքի ալաշկերտցիները սերտաճել են նույնաբանական գաղթական-

ներին հետ, մինչդեռ Լոռիում տակավին զգացվում է գաղթական («ֆուանգ») ալաշկերտցիների հետնորդների և բնիկ լուսավորչականների տարբերակումը:

Հարկավ, վերոնշյալ սլատմադագագարական մարզերի յուրահատկությունները աստիճանը տարբեր է. այսպես, օրինակ՝ նվազ նկատելի է եղել բուն տավուշցիների տարբերությունը մի կողմից՝ լուռցիներից, մյուս կողմից՝ հարևան Ադրբեջանի հայաբնակներից: Տավուշցիները յուրատեսակ կապող օղակ են լուռցիների և հյուսիսից Լոռուն հարող Վրաստանի շրջանների հայերի միջև՝ մի կողմից, և Արցախի, Ուտիքի ու Սյունիքի միջև՝ մյուս կողմից: Այս պարագայում անցումն ազգագրական մի շրջանից մյուսը կատարվում է գրեթե աննկատ սահուն կերպով: Միաժամանակ տարբերությունը լուռցիների (հյուսիսում) և սյունցիների միջև իսկույն նկատելի է: Մեծ չեն տարբերություններն Արագածոտնի ու Գեղարքունիքի և Շիրակի ու Ջավախքի միջև, որոնք կազմում են երկու ուրույն սլատմադագագրական գոտի: Իսկ ահա միմյանց սահմանամերձ Տավուշի և Գեղարքունիքի կամ Վայոց ձորի ու Սյունիքի և կամ Լոռու ու Շիրակի ազգագրական մարզերը հույժ նկատելիորեն զանազանվում են միմյանցից: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է, եթե հաշվի առնվի, որ դրանք տարբեր սլատմադագագրական գոտիներում են:

Հարկ է նաև նկատի առնել, որ Արագածոտնի, Արարատի, Գեղարքունիքի և Վայոց ձորի ազգագրական մարզերում արևմտահայերի ներդաշխի ժամանակ եղել են կենցաղի ու մշակույթի արևելահայ յուրահատկությունը սլահայանած մի շարք գյուղեր, յոթը՝ Վայոց ձորում, Քանաքեռը, Վաղարշապատը և այլն՝ Արարատում, Աշտարակը, Օշականը, Փարպին, Բջնին, Կարբին (մասամբ)՝ Արագածոտնում: Արևմտահայերից նրանք, որոնք վերաբնակվել են արևելահայերի միջավայրում (հինգ գյուղ՝ Տաշիրի շրջանում, մի քանի գյուղ՝ Սիսիանի շրջանում և այլն), նույնպես ցայսօր պահպանում են արևմտահայոց կենցաղասովորությունների մի շարք յուրատիպ գծեր:

Շիրակի ՊԱՄ-ի մեջ են նախկին²⁷ Աչոցքի (Ղուկասյանի), Ախուրյանի, Սպիտակի, Արթիկի, Անիի վարչատարածքային շրջանները (ՎՏՇ) և Գյումրի (Կոմայրի-Ալեքսանդրապոլ-Լենինական) քաղաքը, Արագածոտնի ՊԱՄ-ի մեջ՝ Ասլարանի, Արագածի, Աշտարակի, Թալինի, Նաիրիի ՎՏՇ-ները, Արարատի ՊԱՄ-ի մեջ՝ Արմավիրի (Հոկտեմբերյանի), Վաղարշապատի (Էջմիածնի), Աբովյանի (Կոտայքի), Արտաշատի, Վեգու, Մասիսի ՎՏՇ-ները և Երևան քաղաքը, Գեղարքունիքի ՊԱՄ-ի մեջ՝ Հրազդանի (Ախտալի), Սևանի, Գավառի (Ն. Բայաղետ-Կամոյի), Մարտունու, Վարդենիսի (Բասարզեչարի) ՎՏՇ-ները, Վայոց ձորի (Գարալագյազ) ՊԱՄ-ի մեջ՝ Եղեգնաձորի (Քելիչքենդ-Միկոյանի), Վայքի (Ազիզբեկովի) ՎՏՇ-ները և Ջերմուկ քաղաքը, Լոռու ՊԱՄ-ի մեջ՝ Ստեփանավանի, Տաշիրի (Կալինինոյի), Թումանյանի (Ալավերդու), Գուգարքի (Կիրովականի) ՎՏՇ-ները և Վանաձոր (Մ.Ղարաքելիսա-Կիրովական) քաղաքը, Տավուշի ՊԱՄ-ի մեջ՝ Իջևանի,

²⁷ Վարչատարածքային շրջանների թվարկումը կօգնի կողմնորոշվելու գիտարշավային և գրավոր ու արխիվային նյութերից և սկզբնաղբյուրներից օգտվելիս, քանի որ գրանք ժամանակին գրառված ու գրանցված են ըստ այդ շրջանների:

Տավուշի (Շամշադինի), Նոյեմբերյանի, Ճամբարակի (Կրասնոսելսկի)²⁸ ՎՏՇ-ները և Դիլիջան քաղաքը, Սյունիքի ՊԱՄ-ի մեջ՝ Գորիսի, Կապանի (Ղափանի), Սիսիանի, Մեղրու (Արևիքի) ՎՏՇ-ները:

ՀՀ-ին հարակից հայաբնակ ՊԱՄ-երը և դրանցում ընդգրկված ՎՏՇ-ները հետևյալներն են. Զավախքի ՊԱՄ-ի (Վրաստանի կազմում) մեջ են Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Նինոծմինդայի (Բոգդանովկայի), Ծալկայի, Ասպինձայի ՎՏՇ-ները, Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղ) ՊԱՄ-ի մեջ Շուշիի, Հադրութի, Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու, Շահումյանի ՎՏՇ-ները և Ստեփանակերտ քաղաքը, Ուտիքի ՊԱՄ-ի մեջ (Ադրբեջանի կազմում)՝ Քարհատի (Դաշքեսան), Խանլարի, Թովուզի, Շամխորի, Գետաբեկի ՎՏՇ-ները և Գանձակ (Կիրովաբադ-Գյանջա) քաղաքը, Նախիջևանի ՊԱՄ-ի մեջ (Ադրբեջանի կազմում)՝ Իլիչովսկի (Նորաշենի), Նախիջևանի, Շահբուլդի, Զուլֆայի (Զուղայի) և Օրդուբադի ՎՏՇ-ները:

* * *

Ազգագրական հետազոտություններից ստվորաբար լինում է որևէ (մեծ կամ փոքր) բնատարածք՝ իր բնակչուկամբ և մշակուկթուկ: Հայ ազգագրուկթուկնր որսկես գկտուկթուկն կազմավորվելու հենց սկզբից նուկյնսկես որդեգրել է այս սկզբունքը՝ չսփանկչ ունենսկուկ երբեմն ժամանակի վարչատարածքային բաժանուկմը, երբեմն էլ՝ ավանդուկթային կենցաղամշակուկթային համակրը: Սուկյն սկզբունքներից մեկուկ կամ մյուսուկ են հետազոտված ու շարադրված հայ ազգագրուկթային հանրագկտարան «Ազգագրական հանդես»-ի բուկոր հիմնական բաժկնները, որոնք մեծիմաստմբ հեղինակել է «Հանդես»-ի հիմնադրի և խմբագրասկետ, բազմավաստակ երվանդ Լսկայանը²⁹:

Հիմնվելուկ աշխարհի ժողուկուրդների մշակուկթակենցաղային երևուկթաների վերաբերյալ կուտակված և իրենց իսկ հետազոտած բազմաբուկմանդակ նյուկթերի ու երկասրուկթուկնների վրա, խորհրդային ազգաբաններ Մ. Գ. Լևիկնը և Ն. Ն. Ջերոքսարուկը 1950-ական թվականներին հանդես եկան սլատմազդադրական մարզերի և տնտեսամշակուկթային տիպերի բնուկթագրման հիմնարար տեսուկթյամբ³⁰: Սուկյն տեսուկթուկնն ընդհանուր առ-

²⁸ Սսկտակի ՎՏՇ-ն ազգագրորեն ավելի հարուկ է Շիրակին, քան՝ Լոուկն, իսկ Ճամբարակի ՎՏՇ-ը (բնակիչները՝ հիմնականում արևելահայեր) Տավուշից կտրելը և Գեղարքունիքի վարչատարածքային մարզին (որի բնակիչները բացառասկես արևմտահայոց հետնորդներ են) միացնելը, ինչսկես արված է ՀՀ նոր վարչատարածքային բաժանմամբ, միանդամայն անհիմն է: Կուզենայի նկատել տալ նակ Լենինական և Կամո քաղաքների անհաղող, խեղաթյուրված (թրքահուկնչ) Գյուկմրի և Քյավաու հորջորջուկմը (վերանվանուկմը), բացառելուկ աուսրինի նսխասկես որոշված Կուկմայրի, իսկ հաջորդի սլատմական Գավաուկնի հայաղուկնչ տեղանուկնների վերականդուկմը: Հաղող չէ նակ վանաճորը (որսկես վերականդնվել է Կիրովական քաղաքը), իսկ սլական մարմինները՝ գարմանսկտորեն հասկաղուկմ են դարձյալ թրքահուկնչ Ալսկերդի քաղաքի վերականդնման հարցուկմ: Այս ամենի սուկթիւ տես նակ Դ. Վ ա ռ դ ու մ յ ա ն. ՀՀ արդի տեղանվանաբանուկթյան որոշ ինդրկրներ.՝ Շիրակի Հայաղիտական հետազոտուկթուկնների կենտրոնի (այսուկհետև՝ ՇՀՀԿ) դիա. աղկս., III. Գյուկմրի, 2000:

²⁹ Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», Շուկչի-Թիֆլիս, 1895/96-1916 թթ.:

³⁰ Տե՛ս Մ. Գ. Լ և Վ ի Ն, Ն. Ն. Չ և Ե օ կ և ռ օ Վ, Նչվ. աղկս., նակ՝ Понятие о хозяйственно-культурных типах и историко-этнографических областях. — "Очерки общей этнографии" (под ред. С. П. Толстова, М. Г. Левина, Н. Н. Чебоксарова), М., 1957, с. 41-56.

մամբ արժանացավ ոչ միայն խորհրդային, այլև արտասահմանյան մասնագետների հավանությունը, չնայած հետագայում որոշ գրույթներ քննադատվեցին ու ճշգրտվեցին երկուստեք³¹: Սույն տեսությունն առավել մշակված ու բովանդակալից կիրառմամբ զարգացվեց Մոսկվայի Մ. Վ. Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի ասիդագրուլոգիայի ամբիոնի թողարկած ծավալուն ուսումնական ձեռնարկում, ուր նշյալ հասկացությունները հագեցված են աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին հատկապես նյութական մշակույթն ընդգրկող բազմաբնույթ նյութերով³²:

Ընդհանուր ընդթագրմամբ, «Պատմագագարական մարզ ասելով հասկանում ենք մի բնատարածք, որտեղ բնակվող ժողովուրդների տեական կապերի, փոխազդեցությունների ու պատմական ճակատագրերի ընդհանրությունների բերումով կազմավորվել է որոշակի մշակութային ընդհանրություն»³³, յուրաքանչյուր պատմագագարական խոշոր մարզի (Առաջավոր Ասիա, Կովկաս և այլն) մեջ են համեմատաբար փոքր ՊԱՄ-երը (Հայաստան, Վրաստան, Իրան և այլն), որոնք էլ իրենց հերթին տարաբաժանվում են առավել մանր մարզերի (Տուրուբերան, Այրարատ, Վասպուրական և այլն) ու ենթամարզերի (Տարոն, Շիրակ, Հայոց ձոր և այլն): Եվ ինչքան բնատարածքային ընդարձակ ընդգրկում ունի ՊԱՄ-ը, սովորաբար նույնքան էլ բազմէթնիկ է, իսկ այն որքան փոքր է, համեմատաբար սակավէթնիկ է, որը երբեմն միտված է լինում մենէթնիկության: Սույն հանդամանքներով էլ պայմանավորվում են ՊԱՄ-երի բնորոշումները:

Այսուհանդերձ, թե՛ մեծ, թե՛ փոքր ՊԱՄ-երը, ժամանակի ամենատարբեր սյարագանների բերումով, ենթարկվում են վերափոխությունների: «Ոչ բնորոշ յուրահատկությունները, ոչ պատմագագարական մարզերի սահմաններն անփոփոխ չեն լինում: Բայց և ամեն մի կոնկրետ պատմական ժամանակամիջոցում պատմագագարական մարզերը միանգամայն որոշակի իրողություն են ներկայացնում»³⁴:

Խնդրի գիտական հույժ կարևորությունն նկատումամբ, հայ ազգագրական նյութերի և առկա ուսումնասիրությունների ընդհանրացմամբ, 1960-ական թվականներին ուրվագծվեցին ինչպես պատմական Հայաստանի, այնպես էլ ժամանակի Խորհրդային Հայաստանի պատմագագարական մարզերը՝ իրենց շրջաններով, ենթաշրջաններով և էթնիկ ու ազգագրական խմբերով՝ տնտեսամշակութային տիպերի ուրվագրմամբ հանգերձ:

Այդ անելու անհրաժեշտությունը հրատապ դարձավ հատկապես ԽՍՀՄ ԳԱ Ազգագրության ինստիտուտի ձեռնարկած «Աշխարհի ժողովուրդները» (ռուս.) բաղմահատոր մատենաշարի «Կովկասի ժողովուրդները» հատորի՝ Հայաստանին և հայերին վերաբերող բաժինը շարադրելու կապակցությամբ: Այստեղ անհրաժեշտ է մի կարևոր վերապահում անել՝ Մոսկվա-

³¹ Б. В. Андрианов. Хозяйственно-культурные типы и исторический процесс. — СЭ, 1968, № 2; Я. В. Чеснов. О социально-экономических и природных условиях возникновения хозяйственно - культурных типов. — СЭ, 1970, № 6.

³² Основы этнографии, под ред. С.А.Токарева, М., 1968.

³³ М. Г. Левиц, Н. Н. Чебоксаров. Նշվ. աշխ., էջ 10:

³⁴ Սույն տեղում, էջ 11:

յում հրատարակվող որևէ շարադրանքում, հատկապես եթե խոսքը վերաբերում էր խորհրդային ժամանակաշրջանին, մանավանդ եթե դա քարտեզագրվում էր, Արևելյան Հայաստան հասկացութունը պետք է սահմանափակվեր խորհրդային Հայաստանի բնատարածքով: Ահա ինչու, նշված հատորում հայ հեղինակները, ըստ այդմ՝ նաև տողերի հեղինակը, երևույթները ներկայացրել են նշված շրջանակներում: Այսպիսով, խորհրդային Հայաստանը բաժանվել է ութ պատմագրագրական շրջանի, որոնցում առանձնացվել է 11 ենթաշրջան: Անվանումների որոշ վերանայմամբ ու ճշգրտմամբ դրանք հետևյալներն են (հյուսիսից հարավ հերթագայությամբ)՝ Շիրակի, Լոռու, Տավուշի, Արագածոտնի, Գեղարքունիքի, Արարատի, Վայոց ձորի, Սյունիքի՝ յուրաքանչյուրը համապատասխան ենթաշրջաններով³⁵:

Ակներև է, որ այստեղ բացակայում են Արևելյան Հայաստանի մի քանի կարևորագույն պատմագրագրական մարզերը, որպիսիք են՝ Արցախը (նաև Ուտիքը), Նախիջևանը, Զավախքը, Բասենը (Կարսը) և որոշ ենթամարզեր: Չկան նաև Արևմտյան Հայաստանի համապատասխան պատմագրագրական մարզերը, որոնք ներկայացնելու հնարավորություն ստեղծվեց փոքր-ինչ ուշ, պատմական Հայաստանի պատմագրագրական մարզերի բնութագրմանը նվիրված գեկուցմամբ, 1964-ին Մոսկվայում կայացած Մարդաբանական և ազգագրական գիտությունների 7-րդ միջազգային գիտաժողովում³⁶, նաև անդրադարձներ սույն խնդրին համամիութենական ազգագրական գիտաժողովներում³⁷:

Արդ, դառնանք խնդրո առարկային առնչվող որոշ սկզբունքային հարցերի քննարկմանը՝ նկատի ունենալով, որ առհասարակ չկան անխառն և միատարր էթնիկական և ազգագրական մարզեր ու մշակույթներ, որն առավել ևս ճշմարիտ է հայոց վերաբերյալ: Այդուհանդերձ, որոշակի բնատարածքում պատմականորեն կազմավորվում է այս կամ այն էթնիկ հանրություն իր ազգագրական մարզերով ու ենթամարզերով, ժամանակի հոլովությամբ ենթարկվելով վերափոխությունների, բայց պահպանելով ինքնուրույն բնորոշ դժերը (որոնք կորցնելու դեպքում դադարում է դրա դոյությունը և փոխարենն առաջանում է մի այլ էթնիկ կազմավորում՝ իր մշակույթով):

³⁵ *Sh'u* Народы Кавказа, т. 2, с. 434-662 (Հայկական և ՍՍՀ ազգագրական շրջանների քարտեզը՝ 441 էջում):

³⁶ *Sh'u* Д. С. В а р д у м я н. Характеристика основных этнографических районов Армении в XIX в. М., 1964; D. S. V a r d u m i a n. Characteristic Features of Major Ethnographic Areas in Armenia in the XIX Century.— Труды VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук, т. 10, 1970.

³⁷ Д. С. В а р д у м я н. К характеристике хозяйственно-культурных типов Кавказа. — “Всесоюзная сессия, посвященная итогам полевых этнографических и антропологических исследований, 1976-1977 гг.” — Тезисы докладов, Ереван, 1978. Դ. Վ ա ռ դ ու մ յ ա ն. Հայաստանի պատմագրագրական մարզերի բնութագրման հարցի շուրջը.— Ավանդույթն ու նորույթը հայոց կենսապահովման մշակույթում, 5 (գեկուցումների հիմնադրույթներ). Երևան, 1998, ն ու յ ն ի՝ Հայաստանի հիմնական ազգագրական շրջանների բնութագրերը փոքր դարում.— «Բազմավեպ». Վեներիկ — Ս. Ղազար, 2002:

Այդ ամենն ամբողջությամբ վերաբերում է նաև Հայաստանին ու Հայ էթնոսին՝ իր հանուր մշակույթով հանդերձ: Ջրնկղմվելով պատմութան հեռավոր ծալքերը, հարկ է նշել, որ պատմականորեն կայացած Արևելյան Հայաստանի ազգագրական մարզերը, որոնք մինչև վերջերս խճանկարային ձևով ներկայացնում էին համայն պատմական Հայաստանը, 1980-ականների վերջերին–1990-ականների սկզբներին Ազրբեջանի ազերի թուրքերի վայրագությունների, ինչպես նաև Հայաստանում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի հետևանքով, զգալապես խաթարվեցին: Ազրբեջանի կալմում եղածները հայաթափվեցին (բացառությամբ Արցախի, որն ազատագրվեց և կայացավ որպես Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն), բնակիչների հոծ զանգվածներ բռնազաղթեցին Հայաստան՝ ավելի խայտաբղետ դարձնելով դրա ազգագրական մարզերի մանրանկարայնությունը (որը կարծես շատ թե քիչ կայունացել էր Մեծ եղեռնից մազապուրծների ու հայրենադարձության հոսքերից հետո): Հայոց առավել հոծ գանգվածներ թե՛ նշված մարզերից, թե՛ բուն ՀՀ-ից արտագաղթեցին մերձավոր և հեռավոր արտերկրներ՝ ստվարացնելով Սփյուռքի հայ էթնիկ խմբերի մեծ ու փոքր զանգվածները:

Արևելյան Հայաստանի պատմագագրական մարզերը հիմնականում կազմավորվել են Հայաստանի այդ հատվածը XIX դ. սկզբներին Ռուսաստանին միացվելուց հետո, ընդ որում, դրանցում առանձնանում է երկու հիմնական մարզախումբ՝ բուն արևելահայոց (որի մեջ նկատելիորեն սահմանադատվում են պարսկահայերը) և բուն արևմտահայոց՝ յուրաքանչյուրն իր սնտեսամշակութային կենտրոնով, որոնք միաժամանակ դարձել են նաև վարչատարածքային կենտրոններ: Առաջիններից են Արարատը (ներառում է Արարատի և Արմավիրի վարչատարածքային մարզերը, կենտրոնը՝ Արտաշատ քաղաքը), բացառյալ այն գավառները, որոնք ժամանակին ընդգրկվել են Այրարատի նահանգի կազմում և որի բնակչությունը բնավ էլ այն չէ, ինչ եղել է մինչև 1604 թ. Շահ Աբասի իրականացրած հայանի արտագաղթը, այլ կաղմված է մեծ մասամբ Պարսկահայքից (Հեր–Ջարևիվանդ–Խոյ–Սալմաստ) դարասկզբին հայրենադարձվածների ժառանգ-հետնորդներից, իսկ բուն տեղացիները փոքր կղզյակների ձևով առկա են միայն Վաղարշապատում (Էջմիածին) և հարակից որոշ բնակավայրերում: Հաջորդը Վայոց ձորն է (կենտրոնը՝ Եղեգնաձոր քաղաքը), որ միջնադարում եղել է Սյունիքի մարզի մեջ, սակայն հայաթափվելուց հետո, անցյալ դարի երկրորդ տասնամյակի վերջին բնակեցվել է նույն պարսկահայերով («նոր հայեր») և ուր բնիկներ («հին հայեր») են ապրում վեց դարերում: Մյուսները բուն արևելահայ բնակչությամբ են՝ Լոռին (կենտրոնը՝ Վանաձոր քաղաքը), Տավուշը (կենտրոնը՝ Իջևան քաղաքը), Սյունիքը (կենտրոնը՝ Գորիս քաղաքը), Արցախը (կենտրոնը՝ Ստեփանակերտ քաղաքը): Իսկ Ուտիքը և Նախիջևանը լիովին հայաթափվել են: Սրանցից կենցաղամշակութային առումով տակավին զգալապես տարբերվում է արևմտահայոց մարդախումբը, որի մեջ են Շիրակը (կենտրոնը՝ Կոմայրի քաղաքը), Ջավախքը (կենտրոնը՝ Ախալքալաք քաղաքը), որոնք թե՛ սահմանամերձ են միմյանց և թե՛ համանման մարդկանց ապրելակերպով,

քանի որ նրանք հիմնականում Բարձր Հայքից, Բասենից և Տուրուբերանից ներգաղթած հայերի հետնորդներն են:

Այնուհետև հաջորդում են Գեղարքունիքը (կենտրոնը՝ Գավառ քաղաքը), Կոտայքը (կենտրոնը՝ Հրաղզան քաղաքը) ու Արագածոտնը (կենտրոնը՝ Աշտարակ քաղաքը), որոնց հայ բնակչությունը մեծ մասամբ կազմված է Տուրուբերան-Վասպուրականից ներգաղթածների հետնորդներից. ընդ որում, Արագածոտնում կենցաղամշակութային ուրույն շերտ են կազմում Մեծ եղեռնից մազապուրծ սասունցիները և բնիկ աշտարակցիները, օչականցիներն ու փարպեցիները:

Մշակութակենցաղային խառնարան է մայրաքաղաք Երևանը, ուր տակավին նկատելի է բնակչության երեք հիմնական շերտի առկայությունը՝ հին (բնիկ) երևանցիներ, Հայաստանի Հանրապետության ու Արևմտյան Հայաստանի մարզերից վերաբնակվածներ, հայրենադարձներ (արտերկրից): Այս ամենով էլ Երևանը կարելի է բնութագրել որպես հանուր հայ էթնոսը մանրանկարորեն ներկայացնող ուրույն պատմազգագրական մարդ:

Այս ամենով, անշուշտ, չի սպառվում հայոց ազգագրական բնութագրումը, մանավանդ, որ չխոսվեց արտաշխարհում գրեթե ամենուր սփռված անցյալում ու նոր կազմավորված կամ հներին հավելված ազգագրական մեծ ու փոքր խմբերի մասին: Հայաստանի (թե՛ պատմական, թե՛ արդի) պատմազգագրական բնութագրի թերի կլիներ, եթե այն չգիտարկվեր առավել հանգամանալից հետադարձ քննարկմամբ, ինչպես նաև, եթե չներկայացվեին Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների տեղաբաշխվածությունը և դրանց էթնոմշակութային փոխառնակցությունը հայերի ու միմյանց նկատմամբ: Հույժ կարևոր է նաև պատմազգագրական մարզերին զուգընթաց, ավելի ճիշտ՝ դրանց համաձուլյ ներկայացնել նաև Հայաստանի տնտեսամշակութային տիպերը՝ ըստ բնակլիմայական գոտիների ու էթնիկական հանրությունների, որը նույնպես հետազային է մնում: Սլանք կարևոր, բայց լրացուցիչ քննարկման առարկա են³⁸:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը, կարելի է ասել, որ ներկայումս առկա է ՀՀ-ի պատմազգագրական (կամ պատմամշակութային) մարզերի ու Սփյուռքի վերասերման բուռն գործընթաց, որի կայունացումը պայմանավորված է հայրենի երկրի սոցիալ-տնտեսակտն իրավիճակի բարելավմամբ ու կայունացմամբ:

³⁸ Ստ. Լիսիցյանը ժամանակին մի զեկուցմամբ փորձ է արել ուրվագծելու Հայաստանի ազգագրական բաժանման սահմանները (տես Ս. Լիսիցյան. Հայաստանի ազգագրական շրջանացումը. - XXV. վ. Մ. Մոլոտովի անվ. Երևանի պետ. համալստրանի հոբելյանական գիտական սեսիա, 1946 թ. ապրիլի 22-26-ը, հայ. էջ 12, ռուս, էջ 26):

Զեկուցման դժվարընթեռնելի բնագիրը (30 ձեռագիր էջ) պահվում է Հայաստանի ազգային արխիվում, ֆ. 428 (Լիսիցյանների ֆոնդ), ցուց. 4, գործ 76:

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНЫХ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ОБЛАСТЕЙ АРМЕНИИ (XIX – XX вв.)

ԴԵՐԵՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ

Резюме

Уже в первой половине 1 тыс. до.н.э., в процессе формирования армянского народа, на Армянском нагорье образовался целый ряд историко-этнографических областей (ИЭО) со своими хозяйственно-культурными особенностями, которые, несмотря на периодическую историко-политическую нестабильность в регионе, в основных очертаниях сохранились до начала XX в. Это области Покр Айк (Малая Армения) (1), Цопк-Ахдзник (2), Барцр Айк (Высокая Армения) (3), Туруберак (4), Васпуракан (вместе с Корчайк-Моксом) (5), Гугарк-Тайк (6), Айрарат (7), Парскаайк (Персидская Армения) (8), Арцах-Утик (9), Сюник (10), каждая со своими подобластями. В результате массовой иммиграции, последовавшей после присоединения Армении к России (начало XIX в.), этнокультурный состав Восточной Армении стал мозаичным: здесь образовались этнографические области и группы западных и персидских армян. В Западной Армении и Иране, несмотря на это, продолжали сохраняться свои историко-этнографические области. В результате геноцида, осуществленного Турцией (1915-1923 гг.), большая часть исторической Армении лишилась армянского населения. Подвергшиеся депортации армяне рассеялись по всему миру, найдя приют также в Восточной Армении, вследствие чего ее этнографический состав ощутимо изменился. В начале 1990-х гг. он стал еще более пестрым из-за новой волны армян, депортированных из Азербайджана. Таким образом, в Восточной Армении сформировались следующие ИЭО: Лори (3), Тавуш (4), Сюник (10), Арцах (5), Арарат (8), Вайоц-Дзор (9), (Восточные армяне, последние две области были пополнены преимущественно потомками персидских армян), Ширак (2), Арагацотн (6), Гегаркуник (7), Джавахк (1) (с абсолютным преобладанием потомков западных армян).